Л. Н. БАХМИСОВА,
Чăваш патшалăх университечĕ

ХĔРАРĂМ - САВĂÇСЕН УТĂМĔСЕМ

Сут çанталăкăн çуркуннехи ешĕл симĕстумĕ, шăнкăртатса юхакан шыв кĕвви, çу кунĕсенчи сар хĕвелĕн ачаш ăшши, ылтăн çимĕçлĕ кĕркуннен йĕпи-сапи... Курма-туйма пĕлекеншĕн ку - ытарайми илем. Çак илем вăратнă туйăмсене сăмахпа уçса паракансем ĕмĕртенех пулнă. Поэзи историйĕнче арçын сăвăçсем ытларах, тĕл-тĕл пичетре арçын псевдонимне илнĕ хĕрарăм сăвăçсен ячĕсем те курăнкалаççĕ. Ĕлĕкрех арçын сăвăçсем поэзин йывăр та пархатарлă тĕнчине хĕрарăм сăвăçсене йышă-насшăн пулман тейĕн. Çакна авалхи грексемпе римлянсен тĕнче культуринче палăрнă Сафопа Каринна ячĕсенченех чухлатпăр. Каярах та Тухăçпа Анăç поэтессине çав шăпах кĕтнĕ. Нимĕçсем калашле, хĕрарăма виçĕ «К» çитет: Cuche, Kinder, Cirche. XVIII ĕмĕрччен хĕрарăмсен сăввисене юрă кĕнекинче е урăх кăларăмсенче автор ятне палăртмасăр пичетленĕ пулсан, XIX ĕмĕр пуçламăшĕнче вĕсем хăйсен кĕнеки-сене те кăларма мехел тупнă. Малтанах хăйĕн вăтанчăк кăмăл-сисĕмне хытарса ырăссен Анна Бунине уйрăм сăвă кĕнеки пичетлеме пултарнă. Ытти вырăс сăвăçи-сен ĕçĕсемпе паллашма литература салонĕ уçнă.

Чăвашсен çыруллă поэзийĕ пуçланса кайнăранпа 250 çул ытларах иртрĕ теме пулать (Кĕтерне патшана халалласа çырнă сăвăран тытăнсан). 1752 çулта вырăс журналĕнче «Чăваш эпир пултăмăр...» сăвă кун çути курнă. Халăх юрри-сăвви лам-ран лама куçса пынă ĕнтĕ, анчах чăвашăн çырулăхĕ пулманран пичетленеймен вĕсем.

Унтанпа чăваш поэзийĕ самай ураланчĕ. Поэтăмăрсен сасси Раççей шайĕн-че кăна мар, ют çĕршывсенче те уççăн янăрарĕ. Сăвăçсем çепĕç туйăмсен вăрттăнлăхне уçса витĕмлĕн янăракан йĕркесемпе пуянлатрĕç чăваш поэзине. Анчах та пултаруллă ар сăвăçсем хушшинче чăваш хĕр сăвăçсен сасси вырăс-сенни пекех янăрамарĕ-ха. Сăлтавĕ мĕнре-ши?

Чăваш литературинче хĕрарăм сăвăçсем пулман мар. Вĕсем пирĕн ĕлĕкех пулнă. 1905-1907 çулсенче чăваш литературине Ваççа Анисçи ячĕ кĕнĕ. Çавăн пекех Агапия Николаевна та паллă. Ăна патша çумĕнчи сенат 1907 çулхи çĕртме уйăхĕн 1-мĕшĕнче «Хыпар» хаçатăн редакторне çирĕплетнĕ, анчах вăл хаçата кăларса та курайман - «Хыпар» хупăннă. Ваççа Аниççин Октябрьти революци хыççăн «Çутă çăлтăр хăпарчĕ», «Ĕмĕт çитрĕ» кĕнекисем тухнă. Каярах вăл ытла-рах прозăпа ĕçленĕ, тĕрлĕ тапхăрти пурнăçа сăнланă. Сăввисенче граждан-лăх, философилле шухăшлав тĕпре:

Кĕпе çеç мар, çын та ваталать,
Çÿç шуралать, илем те таçта каять.
Мĕнле паттăр, пултаруллă пулсан та
Икĕ ĕмĕр пурăнмасть никам та.

Тĕслĕх хăех кăтартать: тĕрлĕ пулăмсене çумăн тăратса шайлаштарни паха уншăн, çапла туса этем кун-çулне тарăннăн сăнлать.

Хĕрарăмсен шăпи нихçан та çăмăл пулман. Çавăнпа пулĕ 1918 çулта Хусан-та «Чăваш хĕрарăмĕсен союзне» туса хунă. Унăн пуçлăхне А.Г.Гавриловăна суй-ланă. Вăл çĕнĕ саманари хĕрарăм пĕлтерĕшĕ çинчен «Женщина-гражданка» кĕне-ке çырса кăларнă. Çапла вара чăваш хĕрарăмĕсен уйрăм кĕнеки XX-мĕш ĕмĕр пуçламăшĕнче пичетленсе тухнă.

Октябрьти революци, тем тесен те, чăваш халăх литературине расна çул уçса панă. 1917 çулта «Чебоксарская правда» хаçатра Трубина Мархвин сăвви пичетленнĕ. Юмахри пек пурнăç килессе шанса кăкăр ачипе пупленĕн хавхаланса çырнă вăл:

Усни, закрой свои глазки, дитя.
Спи спокойно - я возле тебя.
О свободе, о братстве людей

И о счастье грядущих уж дней
Тебе я новую песню сложу
И дивные сказки тебе расскажу.

Пĕчĕк сăвă кăна, анчах хĕрарăмăн чун уçсиллĕ кăмăлĕ, çепĕçлĕхĕ вулакана питĕ çывăх кунта.

Ку тапхăрта И.Я.Яковлев ертсе пынипе Атăл тăрăхĕнчи халăхсен хушшинчи хĕрарăмсене çутта кăларас юхăм вăйлансах пынă. Вăл хута кĕнипех М.Трубина 1903 çулта Чĕмпĕрти чăваш шкулне кĕрсе 1909 çулччен земство стипендийĕпе вĕреннĕ. Алексей Кольцов сăввисене килĕштерни тата К.Ивановпа туслă пулни сăвăсем çырма хавхалантарнă ăна.

1920 çултан Хусанти «Шурăмпуç» журналта (пĕрремĕш чăваш журналĕ), каярах «Сунталта» Трубина Мархвин сăввисем çапăнса тухма тытăнаççĕ. Вăл çырма пуçланă тапхăрта чăваш литературинче пур жанрсенчен ытларах поэзи палăрса тăнă. Трубина 30 яхăн кĕнеке авторĕ. Вăл ытларах калавсем, юмахсем, пьесăсем, повеçсем хайланă.

Уйрăм сăвăсем ытти хĕрарăмсен те курăнкаланă вăл вăхăтра. 1918 çулта Юлия Сергеева прозăлла сăввисемпе палăрать. «Уçă янăракан, ачашлакан санăн сассуна илтетĕп те - манăн чун вĕсене хирĕç кăкăртан ыйтать. Мĕнле савăнăçлă! Çавăнтах тата йĕрсе ярăттăм, çав вăхăтрах чупса пырса сана ыталаса илĕттĕм)), - тет сăвăç. Чăваш литературинче апла вăл прозăллă сăвă жанрне пуçласа яраканĕ.

Геннадий Юмарт Хусанти чăваш педтехникумĕн архивĕнче 1921 çулхи хутсем хушшинче М.Казанкова тесе алă пуснă «Юлашки шанчăк» ятлă чылай пысăк поэма ал çырăвне тĕл пулнă. Марина Казанкова-Эрнепи 20-мĕш çулсен варринче шанчăк паракан çамрăк авторсен шутĕнче тăнă:

...Этем тени кайăк мар,
Вĕçсе тухма çунат çук.
Карти тимĕр, йывăç мар -
Хуçса татма вăйăм çук.

Çак тĕрмерен çăлăнсан,
Сан патналла пырăттăм;
Ху аллуна тăссассăн,
Сана туртса илĕттĕм.

Сăвăсемсĕр пуçне Марина Казанкова пьесăсем те çырнă.

«Юрату сăввисем» антологи хатĕрленĕ май Г.Юмарт «Сунтал» журналăн 1926 çулхи юлашки номерĕнче Урукка сăвăç ятне асăрханă.

Урукка - ватă Шелепи сăвăçăн хĕрĕ. Шелепи Урукки чăваш хĕрарăмĕн ячĕ малашне çутăрах пуласса шанса çырать:

Ĕçченлĕхŭпе,
Хастарлăхупа
Эс хăвăн ятна
Час çутăлтарăн.

Тепĕр сăвăçăн - Анастасия Ивановăн - сăввисем Тăван çĕршывăн аслă вăрçи умĕнхи çулсенче «Сунтал», «Ĕç хĕрарăмĕ» журналсенче кун çути курнă. Хăш-пĕр сăввисене вăрçăчен тухнă Чăваш поэзийĕн антологине кĕртнĕ:

Хĕвел анса ларма пуçларĕ.
Шăнкăртатса юхан шывра
Ун пайăрки хитрен ташларĕ,
Сар ылтăн пек ялтра-ялтра.

Çыр хĕрринчи лутра хăвалăх
Văш-ваш çилпе пăшăлтатать.
Унра пурах темле асамлăх,
Ăшра ыр туйăм çуратать.

Октябрьти революци хыççăн Мускавра ĕçлесе пурăннăскер, вăл чăваш тăрăхне, çуралнă вырăнсене аса илсе сăвăсемпе такмаксем, калавсем хайланă.

Каярахпа чăваш хаçачĕпе журналĕсенче Зинаида Евграфова, Н.Игнатьева, Митрофанова (ячĕ паллă мар) сăвăçсен уйрăм сăввисем курăнкалаççĕ.

Иртнĕ ĕмĕрĕн утмăлмĕш çулĕсенче поэзи тĕнчине «Тавăру» (малтанхи варианчĕ «Пушар») поэмăпа Нелли Петровская пырса кĕрет. Хайлава В.Рсай тата Митта Ваçлейĕ пысăк хак панă. Вĕсемех сăвăçа Мускаври литература шкулне кайма сĕнеççĕ. Пысăк конкурс витĕр тухса Петровская вĕренŭ сакки çине ларма тивĕç пулать. Поэмăри ĕçсем 1905-1907 çулсенче пулса иртеççĕ. А.С.Пушкинăн «Дубровскийĕ» майлăрах.

Тĕнче, тĕнче, эс аслĕ, пысăк!
Çынпа çын çеç хаяр, кăра.
Эпир сывланă сывлăш пăсăк,
çиет вăл çамрăк кăкăра.

Мĕнлерех çивĕч литература геройĕн чĕлхи! Каярах Нелли Петровская пусĕпех прозăна куçнă. Чăваш литературине хăйне евĕрлĕ хайлавсемпе пуянлатнă.

Çитмĕлмĕш çулсенче тата тепĕр хĕрарăм сăвăç сас парать. Вăл - Ираида Петрова (Нар Урини). Мускаври театр искусствин техникумĕнче, Ленинградри музыка училищинче вĕреннĕ юрăç-сăвăç, тăван халăхăмăрăн историйĕпе те кăсăкланнăскер, «Кун-çул юппинче» сăвăлла трагеди хайланă. Геройсен шухăшкăмăлне уçса пама вăл чăваш халăх сăмахлăхĕпе анлă усă курнă. Сăнарсем çав тапхăрти (Х ĕмĕр пуçламăшĕнчи) çынсене, вĕсен ĕçĕ-хĕлне типлаççĕ. Ăслă та ырă кăмăллă, мал ĕмĕтлĕ халăх малашлăхĕ çинчен шухăшлать:

Чăваш хули лартас ĕмĕт пур ман,
Илемĕм, чунăм,
Эс мĕнле шутлан?
Ун ячĕ епле пулĕ,
Калăпăр, Сăвар?

Шел, И.Петрова, таланчĕ пур çинчех, пысăк сăвăлла пĕр драма кăна çырма ĕлкĕрчĕ («Кун-çул юппинчеи, 1973 ç.).

Ираида Петровăна прозăпа драматурги çывăхрах. Сăввисем - анлă шухăшлавлă:

Хура ĕнчĕ, хура ĕнчĕ,
Хура ĕнчĕ хурлăхан.
Хăтаринччĕ,хăтаринччĕ
Хăтаринччĕ хурлăхран.

Çапах та вăл çулсенчи поэзи тĕнчинче чи тарăн йĕр хăварнă чăвашсен пĕрремĕш профессиллĕ поэт-хĕрарăмĕ - Мария Волкова. Сăвăç хăй çуралнине çапла сăнлать:

...Анне, ытарайми аннеçĕм!
...Хĕвеллĕ кун çуратнă теççĕ
Мана эс. Тĕрĕс-и - кала?

Çăл патне шыв ăсма тухнă амăшĕ, шкул ачисем колоннăпа юрă юрласа килнине курса, хăй йывăр çын пулнишĕн вăтанса килневаскать. Çăмăлланма.

...Хĕвел çине йăтса сас пачĕ
Аçу: «Мария ят хурас.
Октябрь кунĕ, - тет, - çуралчĕ,
Ан курăнтăрччĕ хура-шура».

«Пултаруллă çын пур енпе те ăста», - тесе ахаль каламан халăх. Мария та пединститутра вĕреннĕ чухне музыкăпа, искусствăпа, литературăпа кăсăкланнă. Пĕрремĕш сăвви 1952 çулта «Чăваш коммуни» хаçатра пичетленнĕ. Унтанпа сăвă хыççăн сăвă хайланă, чăваш хĕрĕн чысне, чапне, ĕçне çÿле çĕкпеме тăрăшнă. Пĕрремĕш кĕнеки 1958 çулта пичетленнĕ. Вăл «Шанчăк» ятлă. Шанчăка пулах хăй пурăннă чухне ултă кĕнеке кăларма пултарнă. Малтанхи кĕнеки кун çути курни тата ăна тиркесе чăваш хаçат-журналĕнче çине-çинех тухнă критика статйисем талпăнуллă çамрăк сăвăçа поэзи хирĕнче тата тăрăшуллăрах ĕçлеме хистенĕ.

Платон çапла каланă: «Поэт вăл - çăмăл çунатлă та сăвaплă пулăм, хавхаланса каймасăр, ăсран тухасси патне çитмесĕр чунпа уçăлаймĕ...)) М.Волковăн чунне уçăлтараканисенчен пĕри вăл - Леся Украинка. Вĕсен шăписем те пĕр пекрех - чир амакĕнчен пуçласа критиксем ура хурса пыни таранах. Л.Украинка акă мĕн çырать: «Пĕрремĕш хут алла перо тытни 30 çула яхăн пулин те, мана паянхи кун та «тÿрлетеççĕ», «çамрăк писатель)) пулсах вилетĕп ĕнтĕ, редакторсем (арçынсем?! - (Л.Б.) хама тĕллĕн утăм тума памаççĕ...»

Чир амакĕнчен хăтăлас тесе Леся Украинка пур-çук укçипе Италире, Кавказра,

Крымра, Закарпатьере, Египетра сывлама тӑрӑшнӑ пулсан, Мария Волкова Шулашкар тухтӑрӗсем патӗнче сипленкелесе хӗрарӑм пуҫпа тӑван ялӗнче ҫурт лартнӑ. Сӑвӑҫсен тӗллевӗ пӗр майлӑ пулсан та, тавра курӑмӗ раснарах пулнӑ курӑнать.

Иккӗшӗн те юлташлӑх ҫӑлтӑрӗ ҫап-ҫуттӑн ҫуталса тӑнӑ:
Одной те трудно сбиться мне с пути,
Но трудно сбиться, коль гурьбой идти. 77..Hspdwwd

Юлташӑмсем! Епле эсир сӑпайлӑ!
Ултавсӑр, ирӗк сирӗн чунӑрсем.
Пурнӑҫӑмра хур тӳснӗ чух вӑраххӑн
Мана ӳкме памарӗҫ аллӑрсем. *М.Волкова*

Мария Андреевнӑн пурнӑҫтӗллевӗ-тӑванлӑх, тӗрӗслӗх, тасалӑх, юрату. Романтика туйӑмлӑ сӑввисем нумай чухне «кӗтетӗп», «шанатӑп», «пиллетӗп», «туятӑп» йышши оптимизмла сӑмахсемпе вӗҫленеҫҫӗ. Лирика геройӗ ҫухату, йывӑрлӑх, синкерлӗх витӗр тухса хӑйӗн шанӑҫне, тасалӑхне, ҫепӗҫлӗхне, ҫутӑ ӗмӗтне, ҫынлӑхне упраса хӑварать.

Нумай сӑввин сӑнарлӑхне танлаштарусем шӑнӑрлаҫҫӗ: «сар акаци - хумлӑ пурҫӑн», «ҫӑлтӑрсем панулми пек ӳкеҫҫӗ ҫӗре», «таса хӗр пек каҫхи тӳлек тӗнче», «шурӑ кӑпӑк пек кӑпӑш сирень»... Метафорӑсемпе гиперболӑсем сахалрах. Гиперболӑсем:

«Ача ывӑҫланӑ шывсем шаркани -
Асамлӑ кӳлле кӑвак ҫут тӑкӑнни»,
«Пӗрлешӗччӗ пӗлӗт чаплӑ ҫӗрпеле,
хӗвел тухсан...»

Метафорӑсем: «ҫӗр кӑкӑрӗ)>, «вӗҫрӗҫ иртрӗҫ шур урхамахсем». Уйрӑмах Мария Волкова сӑпатлантарусен сӑнарлӑ вӑйне шанать: «каҫпа ҫил ачисем тухаҫҫӗ)>, «ҫӗрӗн пичӗ кӗренленчӗ», «ҫӗмӗртсем пӗркеннӗ шурӑ шупӑр» т.ыт.те.

Мария ҫуралсанах ашшӗ ӑна телей пилленӗ пулин те, поэтӑн шӑпи драматизмлӑ. Хӗр шӑпине вӑрҫӑ вӑхӑтӗнчи йывӑр пурнӑҫта, вӑрҫӑ хыҫҫӑнхи чиновниксен тӳрккеслӗхӗ те хуҫнӑ пулӗ.

Хӗрарӑм поэзийӗ арҫын туйман, асӑрхайман пулӑмсене те сӑнлать. Хӗрарӑм психологийӗпе ҫырнӑ сӑвӑсем тап-таса ҫӑлкуҫран шӑнкӑртатса тухса юхакан шыв пек юрланаҫҫӗ, хавхалантараҫҫӗ, шухӑшлаттараҫҫӗ. Чӗрӗ сӑнарсемпе, хӑйне евӗрлӗ ӑсталӑхпа уйрӑлса тӑраҫҫӗ.

Юлашки ҫулсенче хӗрарӑм-сӑвӑҫсем хӑва пек хунаса кайрӗҫ. Вӗсене аталанма Мария Волкова сӑвӑҫ халалӗ - «Сана, ман хыҫҫӑнхи хӗр-сӑвӑҫ!)> - хавхалантарнӑ,тен:

...Татса калатӑп: эп вилсен,
Ҫак юррӑма хӑвна илсен,
Ӑнланӑн пӗтӗмпех
Хыпса ҫунан хӗмпе
Хӑватлӑхӑма сана парам
Чи пысӑк юрату таран.
Пуян пул. Тӑнлӑ пул. Таса.
Ан пул ҫеҫ тӑлӑх, мӗскӗн, кӗвӗҫ.
Ман хыҫҫӑн ҫуралакан хӗр-сӑвӑҫ,
Сана - ман сывлӑш, ман асам -
Ман океан.

Ҫапла вара Мария Андреевнӑн чунӗ акӑш пулса чӑваш поэзийӗн тинӗсне аннӑ. Тинӗсӗ-ҫырансӑр.

Васҫа Анисҫи, Трубина Мархви, Ираида Петрова, Мария Волкова тата ыттисем тӗрлӗ ӳсӗмри сӑвӑҫсем пулнӑран, тӗрлӗ вырӑнта ӗҫлесе пурӑннӑран пӗр-перинпе хутшӑнсах кайман ҫӗнӗ ӑру ҫыравҫисенчен нумайӑшӗ пӗрне-пӗри аван пӗлет. Пӗр-пӗринчен вӗренсе, пӗри теприн ӗҫӗпе хавхаланса, тӑван халӑха асла хурса, вӑтанчӑк кӑмӑл-сисӗмне ҫемҫетсе тӗрлӗ хаҫат-журналта пичетленеҫҫӗ, кӗнекесем кӑлараҫҫӗ.